BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA MUAMMOLI O'QITISHNING IMKONIYATLARI

Obidova Sarvinoz Odiljon qizi
Telefon raqam: +998 93 677 79 07
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22863672

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muammoli o'qitish texnologiyasining didaktik imkoniyatlari tadqiq etiladi. Muallif tanqidiy fikrlashni yuqori sinflarga xos murakkab intellektual faoliyat sifatida emas, balki kichik maktab yoshidan boshlab maqsadli shakllantirilishi mumkin bo'lgan ko'nikmalar majmui sifatida talqin qiladi va bu qarashni J. Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari hamda L. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyalari asosida asoslaydi. Tadqiqotda muammoli vaziyatning ichki tuzilishi bilan tanqidiy fikrlash aktining bosqichlari o'rtasidagi strukturaviy muvofiqlik aniqlanadi. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim amaliyotida kuzatiladigan asosiy to'siqlar — yopiq savollar ustunligi, xatoga nisbatan jazolovchi munosabat va reproduktiv baholash tizimi tahlil qilinadi. Ishning yakuniy qismida muammoli vaziyat, izlanish va refleksiya bosqichlarini qamrab oluvchi uch komponentli metodik model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, muammoli o'qitish, boshlang'ich ta'lim, muammoli vaziyat, yaqin rivojlanish zonasi, kognitiv rivojlanish, evristik suhbat, refleksiya, ochiq savol, dalil bilan asoslash, kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil izlanish, didaktik model, o'quv motivatsiyasi, pedagogik texnologiya.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining tub o'zgarishlari uning maqsadiy yo'nalganligidagi siljish bilan bog'liq: tayyor bilimlar majmuini o'zlashtirishdan bilimni mustaqil egallash, baholash va qo'llash qobiliyatini shakllantirishga o'tish jarayoni kechmoqda. Axborot hajmining eksponensial o'sishi va uning ishonchlilik darajasining keskin tabaqalanishi sharoitida bilimning o'zi emas, balki uni tanqidiy saralay olish qobiliyati hal qiluvchi resursga aylandi. Aynan shu sabab tanqidiy fikrlash XXI asr kalit kompetensiyalari ro'yxatida birinchi o'rinlarni egallaydi va jahonning ko'plab mamlakatlarida milliy ta'lim standartlarining o'zak komponenti sifatida mustahkamlangan.

Tanqidiy fikrlash tushunchasining ilmiy ta'rifi J. Dyui asarlaridan boshlanadi. U reflektiv fikrlashni har qanday e'tiqod yoki bilim shaklini uni tasdiqlovchi asoslar nuqtai nazaridan faol, izchil va sinchkov ko'rib chiqish sifatida ta'riflagan. Keyinchalik R. Ennis tanqidiy fikrlashni nimaga ishonish va qanday harakat qilish haqida qaror qabul qilishga yo'naltirilgan oqilona reflektiv fikrlash deb izohladi. P. Fasion rahbarligida o'tkazilgan Delfi tadqiqoti esa mazkur qobiliyatning olti asosiy ko'nikmasini ajratdi: talqin qilish, tahlil etish, baholash, xulosa chiqarish, izohlash va o'z-o'zini tartibga solish. Muhim jihati shundaki, ushbu ko'nikmalarning barchasi o'rgatilishi mumkin bo'lgan, ya'ni pedagogik ta'sirga ochiq faoliyat turlari hisoblanadi.

Mazkur masalaning boshlang'ich ta'lim bosqichiga tatbiq etilishi nazariy jihatdan munozarali ko'rinishi mumkin. J. Piaje ishlab chiqqan kognitiv rivojlanish davriy jadvaliga ko'ra, yetti yoshdan o'n bir yoshgacha bo'lgan bolalar konkret operatsiyalar bosqichida bo'lib, ular mantiqiy amallarni asosan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aniq, ko‘rgazmali material doirasida bajaradilar. Bundan ko‘pincha tanqidiy fikrlashni shakllantirish faqat o‘smirlik yoshidan boshlanishi mumkin degan xulosa chiqariladi. Biroq bunday xulosa asossizdir: konkretlik bosqichi fikrlashning tanqidiyligini emas, uning materialini cheklaydi. Bola aniq vaziyat doirasida ham dalil talab qilishi, qarama-qarshilikni sezishi va farazni tekshirishi mumkin.

L. Vygotskiy asoslagan yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi masalaga yanada aniq javob beradi. Unga ko‘ra, o‘quv jarayoni bolaning bugungi mustaqil imkoniyatlariga emas, balki kattalar ko‘magida namoyon bo‘ladigan potensial darajasiga tayanishi lozim. Bugun o‘qituvchi bilan birga bajarilgan fikrlash amali ertaga mustaqil bajariladigan ichki ko‘nikmaga aylanadi. Demak, boshlang‘ich sinf tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun erta emas, aksincha, eng qulay bosqichdir — chunki bu davrda o‘quv faoliyati usullari endigina qaror topmoqda va ular keyinchalik qayta o‘zgartirilishi qiyin bo‘lgan barqaror stereotiplarga aylanadi.

Tanqidiy fikrlashni shakllantirishning pedagogik vositasi sifatida muammoli o‘qitish texnologiyasi alohida imkoniyatlarga ega. Uning nazariy asoslari M.I. Mahmutov, I.Ya. Lerner va A.M. Matyushkin tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. Texnologiyaning o‘zagini muammoli vaziyat tashkil etadi — bu o‘quvchi o‘zida mavjud bilim va usullar yordamida hal eta olmaydigan, biroq hal etishga real imkoniyati bo‘lgan intellektual qiyinchilik holatidir. Muammoli vaziyat oddiy savoldan tubdan farq qiladi: savol javobni talab qiladi, muammoli vaziyat esa izlanish faoliyatini ishga tushiradi.

Mazkur texnologiyaning tanqidiy fikrlash bilan bog‘liqligi tasodifiy emas. Muammoli o‘qitish sikli o‘zining ichki tuzilishiga ko‘ra muammoli vaziyatni idrok etish, muammoni shakllantirish, farazlar ilgari surish, ularni dalillar asosida tekshirish va xulosani asoslashdan iborat. Bu ketma-ketlik tanqidiy fikrlash aktining bosqichlari bilan deyarli to‘liq mos keladi. Boshqacha aytganda, muammoli o‘qitishda tanqidiy fikrlash qo‘shimcha maqsad sifatida emas, jarayonning o‘ziga xos mahsuli sifatida shakllanadi. Bu esa uni tanqidiy fikrlashni alohida mashqlar orqali o‘rgatishga qaratilgan yondashuvlardan ustun qo‘yadi.

Muammoli o‘qitishning yana bir muhim afzalligi motivatsion tabiatiga bog‘liq. Tayyor bilimni qabul qilish bolada kognitiv ehtiyoj uyg‘otmaydi, chunki savol tug‘ilmasdan javob berilgan bo‘ladi. Muammoli vaziyat esa avval hayratlanish va qiziqish holatini yaratadi, so‘ng bilimga bo‘lgan ichki talabni shakllantiradi. Bundan tashqari, izlanish faoliyatida xato maqomi o‘zgaradi: u jazolanadigan kamchilik emas, farazni tekshirishning tabiiy bosqichiga aylanadi. Aynan shu o‘zgarish bolada fikrini ochiq bildirish jasoratini tarbiyalaydi, bu esa tanqidiy fikrlashning psixologik sharti hisoblanadi.

Shu bilan birga, amaliyotda mazkur imkoniyatlar to‘liq ishga solinmayapti. Kuzatuvlar ko‘rsatishicha, boshlang‘ich sinf darslarida o‘qituvchi savollarining katta qismi yopiq xarakterga ega va oldindan ma’lum yagona javobni talab qiladi. Dars ko‘pincha «savol — javob — baho» sxemasi bo‘yicha kechadi, bunda o‘quvchining vazifasi o‘qituvchi kutayotgan javobni topishdan iborat bo‘lib qoladi. Bunga dastur hajmining zichligi, vaqt tanqisligi hamda baholash tizimining asosan yodda saqlash natijasiga yo‘naltirilganligi ham sabab bo‘lmoqda. Natijada tanqidiy fikrlash rasmiy hujjatlarda maqsad sifatida e’lon qilinsa-da, dars amaliyotida uning shakllanishi uchun zarur sharoit yaratilmaydi.

Savollar darajasi masalasi alohida e’tiborni talab qiladi. B. Blum rahbarligida ishlab chiqilgan ta’lim maqsadlari taksonomiyasi kognitiv faoliyatni eslab qolishdan tortib baholashgacha bo‘lgan bosqichlarga ajratadi. Sinf kuzatuvlariga oid tadqiqotlar esa o‘qituvchi savollarining asosiy qismi taksonomiyaning eng quyi darajasiga — oldin aytilgan ma’lumotni qayta tiklashga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi. Holbuki tanqidiy fikrlash tahlil, sintez va baholash darajalarida shakllanadi. Bu shuni anglatadiki, texnologiyani o‘zgartirishdan oldin o‘qituvchining savol berish madaniyatini qayta ko‘rib

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

chiqish zarur. Boshlang'ich sinf sharoitida buning eng sodda va samarali ko'rinishi har bir javobdan keyin «nega shunday deb o'ylaysan?» degan qo'shimcha savolni odatga aylantirishdir — bu bitta so'rov bolani javobini asoslashga majbur qiladi.

Muammoli o'qitishning joriy etilishida o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Mazkur texnologiya o'qituvchidan darsning oldindan to'liq belgilangan stsenariy bo'yicha kechmasligiga rozi bo'lishni, ya'ni noaniqlikka chidamlilikni talab qiladi. O'quvchi kutilmagan faraz ilgari surganda yoki o'qituvchi javobini bilmaydigan savol bergan vaziyatda pedagog o'zini qanday tutishi muhim: bunday holatni tahdid sifatida qabul qilish darsni yana reproduktiv yo'nalishga qaytaradi, izlanish imkoniyati sifatida qabul qilish esa sinfda haqiqiy tadqiqiy muhit yaratadi. Shu bois malaka oshirish tizimida asosiy e'tibor metodik priyomlarni o'rgatishga emas, aynan shu kasbiy pozitsiyani shakllantirishga qaratilishi lozim.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan umumiy o'rta ta'lim islohotlari, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlarining joriy etilishi va xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish mazkur muammoning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Xalqaro tadqiqotlar natijalari o'quvchilarda matnni tushunish va olingan ma'lumotni yangi vaziyatga ko'chirish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu vazifalarning hal etilishi bevosita boshlang'ich ta'lim bosqichida qo'yiladigan poydevorga bog'liqdir.

Maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muammoli o'qitish texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini aniqlash va ularni amalga oshirishning metodik shartlarini asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan tashkil topadi: tanqidiy fikrlashning boshlang'ich ta'lim bosqichidagi tarkibiy qismlarini ajratish; muammoli o'qitish mexanizmining tanqidiy fikrlash akti bilan strukturaviy muvofiqligini asoslash; amaliyotdagi to'siqlarni tahlil qilish hamda metodik modelni ishlab chiqish. Ish tizimli-strukturaviy tahlil, qiyosiy va nazariy modellashtirish metodlariga tayanadi. Ilmiy yangilik muammoli o'qitish bosqichlari bilan tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlash va shu asosda uch komponentli metodik modelni taklif etishdan iborat.

ASOSIY QISM

1. Tanqidiy fikrlashning boshlang'ich ta'lim bosqichidagi tarkibi

Boshlang'ich sinf sharoitida tanqidiy fikrlash to'rt bazaviy ko'nikma orqali namoyon bo'ladi. Birinchisi — dalil talab qilish ko'nikmasi: «nega shunday deb o'ylaysan?» savoliga matn yoki kuzatuvga tayangan javob bera olish. Ikkinchisi — farqlash ko'nikmasi: fakt bilan fikrni, kuzatilgan hodisa bilan uning talqinini ajrata bilish. Uchinchisi — qarama-qarshilikni sezish: matn yoki vaziyatdagi nomuvofiqlikni payqash. To'rtinchisi — muqobilni ko'rish: bitta hodisaning bir nechta izohi bo'lishi mumkinligini tan olish.

Ushbu ko'nikmalar murakkablik darajasi bo'yicha bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Birinchi sinfda ular ko'rgazmali material va oddiy hayotiy vaziyatlar doirasida, to'rtinchi sinfga kelib esa matn va abstrakt tushunchalar bilan ishlash darajasida namoyon bo'ladi.

2. Muammoli o'qitishning didaktik mexanizmi va darajalari

Muammoli o'qitish mustaqillik darajasiga ko'ra uch bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi daraja — muammoli bayon: o'qituvchining o'zi muammoni qo'yadi va uni hal etish yo'lini ochiq namoyish etadi; o'quvchi fikr harakatini kuzatadi. Ikkinchi daraja — evristik suhbat: o'qituvchi muammoni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qo'yadi, yechim esa savollar tizimi orqali sinf bilan birgalikda topiladi. Uchinchi daraja — tadqiqiy faoliyat: o'quvchi muammoni mustaqil shakllantiradi va hal etadi.

Boshlang'ich ta'limda ushbu darajalar ketma-ket o'zlashtirilishi lozim. Birinchi sinfdan uchinchi darajani talab qilish o'quvchini qiyinchilik oldida yolg'iz qoldiradi va motivatsiyani so'ndiradi; aksincha, to'rtinchi sinfgacha faqat birinchi darajada qolish mustaqillikning shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Vygotskiy tamoyiliga muvofiq, o'qituvchi ko'magi bola mustaqilligi o'sgan sari bosqichma-bosqich qisqartirilishi kerak.

3. Amalga oshirishning metodik sharti va modeli

Taklif etilayotgan model uch komponentdan iborat. Birinchi komponent — muammoli vaziyat yaratish: dars kutilmagan fakt, qarama-qarshi ikki fikr yoki mavjud bilim bilan to'qnashuvchi hodisa bilan boshlanadi. Ikkinchi komponent — izlanish faoliyati: farazlar ilgari suriladi, ular guruh ishida dalillar asosida tekshiriladi. Uchinchi komponent — refleksiya: o'quvchilar nafaqat natijani, balki unga qanday kelganlarini ham tahlil qiladilar.

Modelning samaradorligi uch shartga bog'liq: savollarning ochiq bo'lishi, xatoning o'quv resursi sifatida qabul qilinishi va baholashning yakuniy javobga emas, asoslash sifatiga qaratilishi. Ushbu shartlar buzilganda muammoli o'qitish tashqi shaklni saqlagan holda o'z mohiyatini yo'qotadi.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy tahlil boshlang'ich sinf tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun erta bosqich emas, balki eng qulay davr ekanligini ko'rsatdi. Birinchidan, J. Piaje aniqlagan konkret operatsiyalar bosqichi fikrlashning tanqidiyligini emas, faqat uning materialini cheklaydi; L. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi esa kattalar ko'magida bolaning mustaqil darajasidan yuqori fikrlash amallarini bajara olishini asoslaydi.

Ikkinchidan, muammoli o'qitish sikli — muammoli vaziyat, faraz, tekshiruv va xulosa — tanqidiy fikrlash aktining bosqichlari bilan strukturaviy jihatdan mos keladi. Shu bois mazkur texnologiyada tanqidiy fikrlash alohida mashq predmeti emas, o'quv jarayonining tabiiy mahsuli sifatida shakllanadi.

Uchinchidan, texnologiyaning motivatsion salohiyati xatoning maqomini o'zgartirishida namoyon bo'ladi: izlanish faoliyatida xato kamchilik emas, farazni tekshirishning zaruriy bosqichiga aylanadi. Bu esa fikrni ochiq bildirish jasoratini tarbiyalaydi.

To'rtinchidan, amaliyotdagi asosiy to'siq yopiq savollarning ustunligi, dastur hajmining zichligi va reproduktiv baholash tizimidir. Ushbu to'siqlar bartaraf etilmasa, muammoli o'qitish tashqi shaklda qo'llanilib, o'z mohiyatini yo'qotadi.

Beshinchidan, taklif etilgan uch komponentli model — muammoli vaziyat, izlanish va refleksiya — texnologiyani izchil joriy etish imkonini beradi. Uning samaradorligi esa o'qituvchining savol berish madaniyati va baholashda asoslash sifatini ustuvor mezon sifatida qabul qilishiga bevosita bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ergashbaev S. O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish // Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами. — 2025. — Т. 1, № 1. — С. 314—316.
2. Dewey J. How We Think. — Boston: D.C. Heath & Co., 1910. — 224 p.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 2. — 504 с.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Ergashbayev S. Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish // Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary. — 2025. — Vol. 1, № 1. — P. 10—13.
5. Махмутов М.И. Проблемное обучение: основные вопросы теории. — М.: Педагогика, 1975. — 368 с.
6. Лернер И.Я. Проблемное обучение. — М.: Знание, 1974. — 64 с.
7. Mirzaolimjon og'li M.M., Shohbozbek E. Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. — 2025. — Vol. 16, № 01. — B. 325—328.
8. Ennis R.H. A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities // Teaching Thinking Skills: Theory and Practice / ed. by J.B. Baron, R.J. Sternberg. — New York: W.H. Freeman, 1987. — P. 9—26.
9. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The Delphi Report. — Millbrae, CA: California Academic Press, 1990. — 112 p.
10. Hmelo-Silver C.E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? // Educational Psychology Review. — 2004. — Vol. 16, № 3. — P. 235—266.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.